

Uluslararası Ticarete Belirsizlik ve Bozulma

Emine Beyza Satoğlu¹

Özet

Bu çalışmada 2008 küresel krizi sonrasında geçen on beş yıllık dönemde küresel ekonomide ortaya çıkan belirsizlik ve aksamaların uluslararası ticarete ve küreselleşme anlayışında sebep olduğu dönüşümler anlatılmaktadır. Küresel piyasalar 2008 Büyük Resesyonunun ardından, Brexit sürecinden, Amerika ve Çin ekseninde başlayan ticaret savaşlarından, bütün küresel ekonomiyi sarsan pandemi kısıtlamalarından ve nihayetinde Avrupa'nın ortasında süren Rusya-Ukrayna sıcak savaşından olumsuz etkilenmişlerdir. Bu dönemde piyasalarda yaşanan belirsizlik ve bozulmalar sonucu uluslararası ticaret hacmindeki artışlar önceki dönemlere kıyasla azalmıştır. Devam eden tedarik zinciri sorunları, maliyet artışları ve yükselen himayecilik bildiğimiz anlamda küreselleşmenin nihayete ereceği fikrini desteklemektedir.

Küreselleşme Ekseninde Yeni Tartışmalar

Son yıllarda, gençlik ve yetişkinlik yıllarını 1980 sonrası, iç içe geçmiş ve sürekli genişleyen küresel piyasalar döneminde geçiren bir çok insanın zihnini şu soru meşgul etmektedir: “Bildiğimiz ve alıştığımız şekliyle dünyanın sonu mu geliyor?” Bu soru iktisadi ve siyasi temelleri olan hiç de haksızca sorulmayan bir sorudur. Nitekim son yıllarda uluslararası piyasaları olumsuz etkileyen içsel ve dışsal bir çok şok yanında, uluslararası piyasalara bakışı farklılaştıran jeopolitik, sosyal ve kamusal faktörler de ortaya çıkmıştır.

Tablo 1 bizlere küresel piyasaların belirlenen dönemler için yıllık ticaretindeki büyüme hızları ortalamasını göstermektedir. İkinci dünya savaşı sonrasında 1970’li yıllarda ortaya çıkan petrol krizi ve enflasyon problemlerine kadar geçen evrede dünya ekonomisinde yüksek toparlanma ve dış ticarete büyüme hızı yaşandı. 1974 sonrası küreselleşmenin hız kazandığı evrede de hızlı büyüme oranları devam etmiştir. Bu yıllarda özellikle daha önce Sovyet bloğunda yer alan devletçi ekonomilerin piyasa ekonomisine açılması, teknoloji ve ulaşım alanlarında görülen gelişmeler küreselleşme hızını artıran, ‘sınırların olmadığı bir dünya mı oluşuyor’ fikrinin tartışıldığı bir evredir. Dani Rodrik’in (2018) ifadesi ile *hiper-küreselleşme* denilen bu evre uluslara-

1 İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, eminebeyza.satoglu@ikcu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6299-8863

rası ticaret hadlerinin toplam üretimde payının %30'ları aştığı (World Bank, 2022), uluslararası yatırım stoklarının 1.4 trilyon dolarlara ulaştığı (UNCTAD, 2022a) bir dönemdir. Yine bu evrede 1996'da Asya finansal krizi, 2001'de Amerika merkezli resesyon olmak üzere irili ufaklı pek çok kriz yaşanmış olsa da küresel piyasaların yönü üzerine tartışmalar yapılmamıştır. Bu anlamda 2008-2021 dönemi önceki dönemlerden ayrılır.

Tablo 1: Dünya Ticaretinde Ortalama Yıllık Büyüme Rakamları

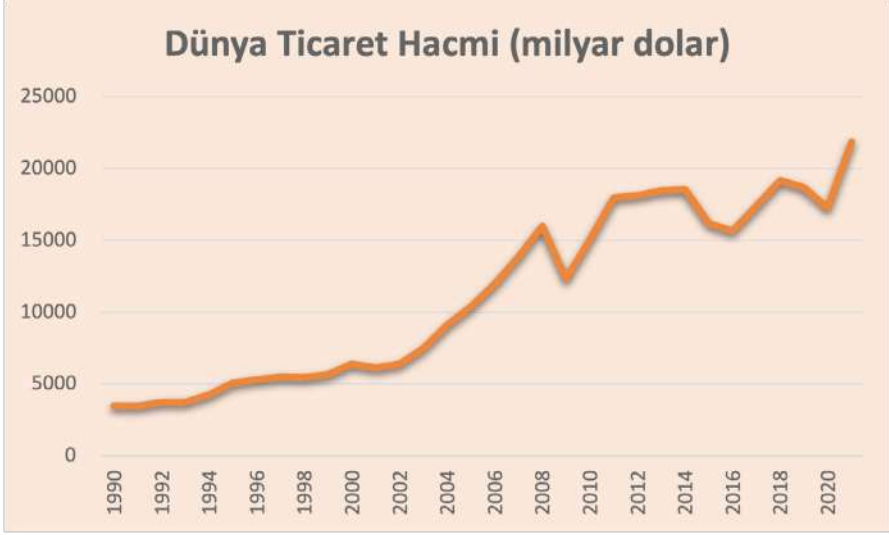
Dönem	1950-73	1974-2007	2008-2021
Yıllık Büyüme ortalaması	8.3%	5.0%	2.3%

Kaynak: Dünya Bankası verileri

2007-2008 Büyük Resesyonu küreselleşme sürecine ciddi anlamda ket vurmuştur. Yaşanan bu kriz ile finansal sistemin ve türev piyasaların kırılabilirliği ortaya çıkmıştır. Kriz, özellikle gelişmiş ülkeleri derinden etkilemiş ve belki daha öncesinde de var olan ama çok konuşulmayan, sürekli ve hızlı büyümenin sürdürülemezliği, kaynak ve iklim problemleri, nüfus ve göç meselesi gibi meselelerin yaygın olarak tartışılmasının yolunu açmıştır.

2008 Küresel krizinin ardından, Güney Avrupa ve Brezilya eksenli ekonomik krizler, 2014 yılı itibariyle yaşanan Rusya ambargolarının küresel ekonomiye etkileri, Avrupa Birliği ve çevresini sarsan Brexit krizi, Amerika Başkanı Trump özelinde dillendirilmeye başlanan ve süregiden ABD-Çin ticaret ve güç savaşları, bütün piyasaları kitleyen ve kendine yeterlilik kavramını yeniden gündeme getiren pandemi süreci ve nihayetinde enerji piyasalarını zorlayan Ukrayna savaşı yaşandı. Nitekim bahsi geçen dönemde dünyanın ticaret hacmindeki büyüme ortalamasının %2.3'e gerilediğini görüyoruz. Küresel ticaret hacmine dair olan grafiğimiz (Şekil 1) de hem 2008 sonrası dalgalanmaları, hem de yükselme eğiliminin azaldığını göstermektedir.

Şekil 1: Küresel Ticaret Hacmi

Kaynak: World Bank, 2022

Dış ticaret hacmindeki olumsuz süreçlerin ve Covid-19 gibi öngörülemez dışsal faktörlerin verdiği tedirginlik ile küreselleşme evresinin çöküşünün başladığı, uluslararası ticaret oranlarının düşmeye devam edeceği ve bölgesel blokların oluşacağı gibi öngörüler tartışılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla, 21. Yüzyılın ilk çeyreğini sonlandırmak üzere olduğumuz bu dönemde küreselleşmenin son 40 yıllık hikayesinin uluslararası ticarete ortaya çıkan belirsizlik, riskler ve bozulma koşulları içinde yeniden yazılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

İçinde bulunduğumuz bu sürecin ışığında, bu çalışmada uluslararası ticaret teorileri açısından belirsizlik ve bozulma kavramlarını ve küresel ticareti belirsizliğe ve bozulmaya iten nedenleri ele alacağız. Son olarak belirsizlik ve kırılmalarla ortaya çıkan yeni küresel ekonominin geleceğini tartışacağız.

Uluslararası Ticaret Teorisinde Belirsizlik

Ekonomik belirsizlik genel olarak piyasalarda negatif, olumsuz etkili ve öngörülemez olayların olması yönünde bir gelecek beklentisi oluştuğunda ortaya çıkan durumdur. Bahsi geçen tip olaylar ekonominin yavaşlaması ve genelde resesyona girilmesi sonucunu doğurur.

Klasik uluslararası iktisat teorileri Ricardo'dan Heckcher-Ohlin'e deterministik temeller üzerine kurulmuş ve ticaretin içinde yapıldığı ortamı risk ve belirsizliği olmayan nonstokastik çevreler olarak modellemişlerdir. Belirsizlik

incelendiğinde de modelin deterministik yapısı değişmez ve rassal faktörlerin önemi azımsanır (Helpman ve Razin, 1978). 1970'lerin negatif şokları iktisatçıların belirsizlik üzerine olan ilgisini artırmıştır. Helpman ve Razin uluslararası finans çalışmalarında yer alan Markowitz'e ve Tobin'e ait sermaye seçimi ile ilgili risk modellemelerini uluslararası ticaret ve mamul malları analizlerine uygulamışlardır (1978). Daha sonra politik ve ekonomik riskler ve belirsizlikler ticaret teorisinde endojen faktörler olarak sıklıkla incelenir.

Uluslararası iktisat teorisi yaygın olarak belirsizliğin ticaret üzerinde olumsuz etkisi olduğunu öngörmektedir. Makro şoklar ve belirsizlik kavramını ekonomik büyüme ile ilişkili inceleyen literatüre göre ekonomik belirsizliğin yatırımların gecikmesi, tüketici güveninin kaybolması, uluslararası ticarete performans düşüklüğü ve/ya katılımın azalması yönünde etkileri vardır. 2008 küresel krizi sonrasında belirsizlik konusuna yeni bakış açıları getirilmiştir. Bloom'a (2009) göre belirsizlik uzun dönemli yatırım planlarının ertelenmesine sebep olmaktadır. Çünkü firmalar için bir belirsizlik şoku geldiğinde yatırımdan caymanın maliyeti oldukça yüksek olacaktır. Özellikle uluslararası operasyonlar, maliyet azaltma amaçlı uluslararası teknoloji yatırımları söz konusu olduğunda ticaret politikalarındaki belirsizlik daha önemli maliyetlere sebep olacaktır.

Novy ve Taylor (2020) belirsizlik şokunu açık ekonomi içinde modellemiştir. Belirsizlik ayrıca uluslararası firmaları üretim ve hizmet sektörlerini yeniden, daha risksiz ve dirençli yapılar olarak organize etme fikrine itebilmektedir. Uluslararası piyasalarda yüksek belirsizlikle karşılaşmak maliyetleri yükseltecek bile olsa yabancı girdi kullanımının tercih edilmemesi sonucunu doğurabilir. Yerli tedarikçiler ile çalışmak riskleri minimize etmenin kolay yollarından biridir. Yaygın ithal ikamesi politikası tercihi durumunda yerli ekonomik daralmaya kıyasla uluslararası ticarete daha belirgin bir düşüş görülecektir (Novy and Taylor, 2020).

Ayrıca belirsizlikler piyasalara karşı tüketici güvenini aşağı çeker. Özellikle hizmet sektöründe, hizmet sektörünün uluslararası ticaret hacminde, talep azalması temelli önemli daralmalar görülür (Du ve ark., 2022). Dahası, serbest ticaretin tersine dönmesi uluslararası ticarete açılması daha zor olan hizmet sektörünü mamul malların ticaretine kıyasla daha fazla etkilemektedir.

Ekonomi politikasında görülen belirsizlikler de aynı şekilde değerlendirilebilir. Mesela Ming ve ark. (2021) Çin'de turizm sektörü üzerine yaptıkları çalışmalarında hükümetin politika belirsizliklerinin turizm sektöründe planlamaları ve yatırımları olumsuz etkilediği ve sektörü daralttığı sonucuna varmışlardır.

Öte yandan, belirsizliğin uluslararası ticareti artırabileceğini öngören teorik argümanlar da vardır. Baley ve ark. (2020) belirsizliğin ihracat getirisinin hem ortalamasını hem de varyansını artıracağını hesaplamaktadır. Modellerinde artan belirsizlik karşısında ticaret akışının vereceği tepki ticareti yapılan malın talep esnekliği ile doğrudan ilgilidir. Bu çalışmaya göre yazarlar bilgi ihtilafı temelli bir model kurup belirsizliğin sınır dışını kapsayan bilgi paylaşımını kolaylaştıracığı ve böylece ticarete katkısı olacağı üzerinde durur. Buna göre, bilgi eksikliği olduğu bir yerde, dış ticarete görülen bir belirsizlik yetersiz bilgiye sahip taraflar arasında risk paylaşımını dolayısıyla da ticareti artıracaktır.

Küresel Piyasalarda Belirsizlikler ve Bozulma Dönemi

2008-2009 Küresel Krizi: Büyük Durgunluk

2008 yılında Lehman Brothers'ın batması ile başlayan küresel ekonomik kriz tahmin edilenden çok daha kısa bir sürede dünya üretiminde oldukça büyük ve hızlı bir azalmaya sebep oldu. Uluslararası ticarete ise yaşanan şokun büyüklüğü küresel üretime kıyasla yaklaşık iki kat daha fazlaydı (Novy ve Taylor, 2020). Rakamlarla ifade etmek gerekirse, 2008-2009 küresel krizi yıllarında mamul malların uluslararası ticaretinde %29 oranında bir düşüş görüldü. GSMH'lerde da benzer düşüşler olduğu halde ticarete görülen düşüş çok daha fazlasıydı (Eaton vd., 2016). Krizin etkisiyle Nisan 2008'den Nisan 2009'a kadar süren sadece ilk on iki aylık dönemde küresel sanayi üretimi %12, ticaret hacmi %20 oranında azalmıştı ki, bu ani düşüş 1929 Büyük Burhan'ından sonra hiç görülmemiş bir tecrübe idi (Eichengreen & O'Rourke, 2010).

Standart makro iktisat ve uluslararası ticaret teorileri krizin derinliğini açıklamada yetersiz kaldı. Krizin sebepleri ve nasıl evrileceği yeni akademik çalışmalarla anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar küresel krizin ticareti iki şekilde engellediğini ortaya koymaktadır (Baldwin, 2009). Amity ve Weinstein (2011) ve Chor ve Manova (2012) bankacılık sektörünün çöküşünün dolayısıyla ticari kredilere erişimin zorlaşmasını uluslararası ticaretin gerileme sebebi olarak açıklarken; başka çalışmalarda kriz ortamında himayeci politikaların yükseldiğine işaret edilmiştir (Brock, 2009). Bloom (2009) teorik olarak belirsizliğin firmaları 'bekle ve gör' stratejilerine yönlendireceğini; yatırım, istihdam ve ticarete kararların gecikeceğini modelledi.

Eaton ve ark. (2016) ticaretteki düşüşü kalıcı mamul malların yatırımındaki verimlilik düşüşü, ticari mallara talep azalması ve ticaret yapışta yaşanan sorunlar ile ilgili ilk momentte görülen şoklara ilişkilendiren yapısal

bir uluslararası ticaret modeli geliştirdi. Buna göre krizde yaşanan ilk şok ticaretteki azalmayı büyük ölçüde açıklamaktaydı. Novy ve Taylor (2020) ise talepteki çöküşü ikinci moment belirsizlik şoku ile ilgili olarak görmüş ve sektörler arası farklılaştırıcı tepkiyi içselleştirerek incelemiştir.

Öte yandan küresel krizin tedarik zincirini olumsuz etkilediği konusu da önemlidir. Eichengreen (2009) dikey yönlü uluslararası tedarik zincirinin kırıldığını ve nihai mal talebi üzerinde yaşanan şokların ticareti de olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

Brexit Süreci ve Avrupa Birliği'nde Çözümle

2016 Brexit referandumunu uluslararası ticaret açısından genel olarak Avrupa Birliği ve çevre ülkeleri, özel olarak da İngiltere için büyük bir belirsizlik sürecini başlatmıştır (Di Novo et al., 2020).

2016 Haziran ayında yapılan referandum sonrasında İngiltere'nin Avrupa Birliği'nden çıkış programının nasıl olacağı, dış ticaret koşullarının nasıl şekilleneceği tamamen belirsizdir. Bu nedenle iki taraf arasında bir antlaşma sağlanana kadar dört buçuk yıl süren bir müzakere ve geçiş süreci olmuştur. AB ülkeleri ve Birleşik Krallık arasında oldukça yoğun tartışma ve görüşmeler sonucu şekillenen, ekonomik işbirliğinin yeni kural ve regülasyonlarını belirleyen antlaşma ancak 30 Aralık 2020 tarihinde imzalanabilmiş ve yürürlüğe Mayıs 2021 tarihinde girmiştir. AB- UK Ticaret ve İşbirliği Antlaşması'na kadar geçen bu süre hem Birleşik Krallık hem de AB ülkeleri açısından ticari bakımdan ciddi belirsizlikler ve riskler ile doludur². Du ve Shepotylo (2021) Brexit belirsizliğinin İngiltere için büyük önem arzeden hizmet sektöründe büyük düşüşe sebep olduğunu örneğin, ulaşım ve seyahat sektörlerinde daha pandemi öncesi yıllarda (2016-2019) yıllık ortalama %12 bir düşüş yaşandığını göstermektedir.

Antlaşmanın yürürlüğe girmesi sonrasında da yeni dönem İngiltere'de ihracat ile uğraşan firmaları, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri hem dış ticaret hacmi, hem de çeşitliliği olarak olumsuz etkilemiştir. Du ve arkadaşlarının sentetik fark-fark yöntemi (SDD) kullanarak yaptıkları hesaplama göre, Brexit antlaşmasının imzalandığı Ocak 2021'den Haziran 2022 tarihine kadar geçen 15 aylık süreçte İngiltere'nin ihracatı olması beklenen hacminden % 29 daha az gerçekleşmiştir. Uluslararası HS kodları ile bakıldığında İngiltere'nin ihracatı ürün çeşitliliği olarak %42'ye yaklaşan oranda bir azalma göstermiştir (Du vd., 2022).

Birbirine entegre olmuş piyasaların, birbirinden ayrıştırılması her zaman zordur. Dolayısıyla Brexit süreci hem ilk anda yaşattığı şok etkisi, ardından

2 AB-UK Ticaret ve İşbirliği Antlaşmasına dair detaylara AB resmi websitesinden ulaşılabilir: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/relations-non-eu-countries/relations-united-kingdom/eu-uk-trade-and-cooperation-agreement_en

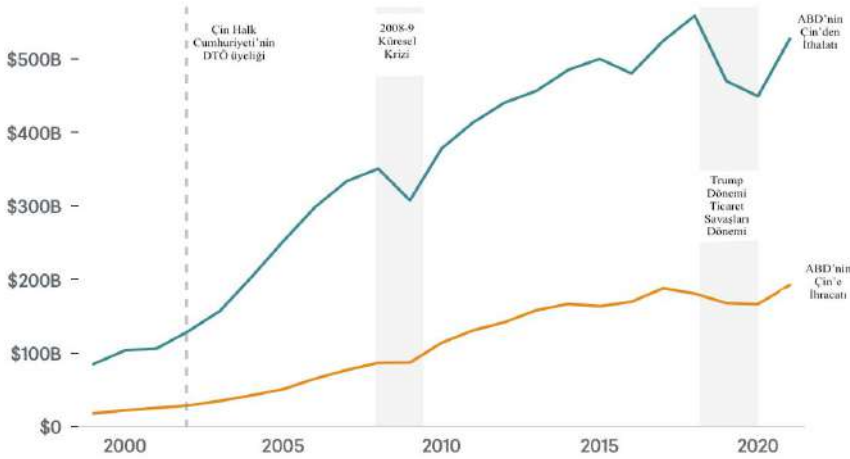
uzunca bir süre yaşanan belirsizlikler, yeni bir ticaret rejimine geçilmesinin maliyetleri ve AB açısından entegrasyonun yerini özölme sürecine bırakması gibi gerekçelerle zorlayıcı bir ayrışma serüvenidir ve nihayetinde uluslararası ticarete sadece İngiltere'yi değil, bütün Avrupa ve evre ülkelerini etkileyen bir tecrübe olmuştur.

Belirsizlik ile ilgili literatürde de gösterildiği gibi gelecekte yaşanacak değişimlere dair olan beklentiler hükümetlerin dış ticaret politikalarını ve firmaların yatırım kararlarını etkiler. Hassan ve ark. (2020) Brexit'in etkilerini İngiltere dışı 81 ülke firmaları için ampirik olarak incelemiş ve sonuçta Brexit ile başlayan belirsizlikler sürecinin hem AB ülkeleri, hem de ABD ve AB dışı ülkeler için negatif bir şok olduğunu ve Brexit kaynaklı riskler nedeniyle dış ticaretin düştüğünü göstermişlerdir. Bu anlamda Brexit süreci gittikçe karmaşıklaşan ve bozulma emareleri gösteren küresel ekonomik duruma belirsizlik ve olumsuzluk ekleyen süreçlerden biri olarak küresel ekonomide son on beş yılda görölen bozulmalardan biridir.

Amerika-Çin Rekabeti ve Ticaret Savaşları

Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmasından sonra ABD ve Çin arasındaki ticaret çok büyük artış gösterdi. Bu gelişmeden elbette ki Amerikalı ve Çinli tüketiciler ve firmalar büyük kazançlar elde ettiler. Fakat zaman ilerledikçe hükümetler bazında rahatsızlıklar dillendirilmeye başlandı; özellikle Washington'ı rahatsız eden Çin'le olan dış ticaretlerinde önemli bir oranda ve artan ticaret açıkları oluştu. Buna paralel olarak Amerika'da Çin Halk Cumhuriyetinin yükselişinden tedirgin olan ve Amerikalı tüketicilerin Çin mallarına olan bağımlılığını gidererek Amerika'yı öncelemek gerektiğini düşünen bir siyasi damar oluştu. Donald Trump böyle bir iklimde başkanlık seçimini kazandı. Nitekim, 2016 yılında Amerika'nın Çin ile olan dış ticaret açığı 346 milyar dolarlara çıkmıştı (şekil 2).

Şekil 2: ABD-Çin Dış Ticaret İlişkisi

Kaynak: US Bureau of Economic Analysis

45. ABD Başkanı Trump'ın 2016 yılındaki kampanyasının önemli bir ayağı Çin'in yükselişine karşı Amerika'yı yeniden diriltmek üzerine idi. Trump ısrarla Amerika'nın Çin ile olan ticaret ilişkisinin Amerika aleyhine işlediğini, Amerikalı işçilerin imalat sanayii mesleklerini kaybettiklerini, Çin'in telif hakları yasalarına uymayarak Amerikan teknolojilerinin taklitlerini ürettiğini ve Amerikan politikacılarının Çin'e karşı yumuşak davrandığını iddia ediyordu. Trump'ın Çin ile mücadele planı ise dört ayaktan oluşmaktaydı: Çin'in döviz kuru manipülasyonları yaptığını ilan etmek, teknoloji transferi ve telif hakları konularında Çin'le yüzleşmek, Çin'in ihracat sübvansesi yoluyla ya da düşük iş standardı ve çevre regülasyonları oluşturarak rekabet avantajı elde etmesini engellemek ve Amerikan imalat sanayi firmalarına düşük vergi oranları yoluyla rekabet teşviki sunmak.

2018 yılının Ocak ayına geldiğimizde Başkan Trump'ın çeşitli Çin mallarına yüksek gümrük vergisi düzenlemesi getirmesi, ki yeni gümrük oranları yer yer %50 seviyelerine varmaktaydı, Amerika ve Çin arasında Ticaret Savaşları olarak bilinen evrenin resmi başlangıcı kabul edilebilir. Nitekim bu kararlara karşı Çin de mütekabiliyet gereği ABD'ye karşı gümrük tarifelerini artırmış ve yükselen karşılıklı gümrük vergileri bütün dünyada küresel piyasaların himayeci politikalara doğru gideceği endişesini oluşturmuştur.

2019 yılı gerilimin daha da yükseldiği bir yıl iken, 2020 Ocak ayında Çin'in Amerika'dan yapacağı ithalatı 2021 Aralık ayına kadar 200 milyar dolar daha artırmayı taahhüt ettiği 1. Aşama Anlaşması karşılığında gümrükler karşılıklı olarak gevşetilmiştir. Fakat, 2021 yılı sonuna gelindiğinde

Çin Halk Cumhuriyeti'nin vadettiği Amerikan mallarına yönelik ithalat artışı taahhütlerini gerçekleştirmediğini, hatta -muhtemelen pandeminin de etkisi ile- vadettiği rakamların yakınına bile yaklaşmadığını görüyoruz. Şekil 2'de de görüldüğü gibi pandemi koşullarının da etkilediği ABD-Çin dış ticaret ilişkisinde 2020 sonrası Amerika lehine bir gelişme olmamış, eski yıllardaki ihracat hacmine bile ulaşılammıştır. Hatta, ticaret savaşları ve yapılan anlaşmayı eleştiren bir çok uzmana göre Amerikan dış açığının yapısal nedenlerine dair altta yatan sebepler incelenip çözülmeyen yapılan bu uygulama Amerikan ekonomisi için faydadan çok zarara sebep olmuştur (Cui vd., 2021). Buna rağmen 46. Başkan Biden döneminde de Çin malları üzerine ikili ilişkileri yeniden şekillendirmek amaçlı yeni ticaret kısıtlamaları getirildiğini belirtmek gerekir.

Öte yandan ticaret savaşı ortamının maliyeti ekonomik ölçümlerin ötesine geçmektedir. Ekonomik işbirliğinin her iki taraf için de faydasının ötesinde ABD ve Çin arasında yükselen gerilim ve rekabet her iki ülkenin de karşı tarafa duyduğu güvensizlik ile oldukça ilgilidir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin yer yer kendini savunma güdüsü ile yaptığı ekonomik, teknolojik ve siyaseten kendine yeten bir ülke olma politikaları ABD'yi işkillendirmekte, Çin'in saldırgan politikalarının temel taşlarının döşendiği şekilde yorumlanmaktadır (Vertinsky vd., 2023). Her iki ülke liderlerinin zihninde de soğuk savaş izlerini taşıyan ve kapitalist Amerika'ya karşı komünist Çin eksenine oturan bir gerilim hattı vardır.

Bu bağlamda, Çin'de son yıllarda görülen hükümet destekli teknolojik atılımlar, Washington hattında Çin'in artan savunma harcamaları ile birlikte liberal dünyayı tehdit etmeye hazırlandığı şeklinde yorumlanmaktadır. Öte yandan konuyla ilgili yapılan çalışmalar Çin'deki tekno-milliyetçi yaklaşımların sürdürülebilirliğini sorgulayarak Amerikalıların endişelerinin abartılı olduğunu sonucuna varmıştır (Vertinsky vd., 2023). Öncelikle Çin'de gittikçe artan merkezîyetçi yapının, yenilik çabalarına yönelik yukarıdan aşağıya kontrol edici ve zorlayıcı tavrının teknolojik gelişmenin doğasına aykırı olduğu ve teknolojik atılımların sürdürülemez olacağı öngörülmektedir. Ayrıca son yıllarda Çin'de büyüme rakamlarında önemli gerilemeler görülürken azalan nüfus, orta gelir tuzağına girilmesi, para politikası sorunları gibi ciddi makro iktisadi ve toplumsal problemler ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar ARGE için ayrılan bütçeleri kısıtlayacaktır.

Dolayısıyla Çin'in kendi teknolojik hegemonyasını kurup Amerika'yı stratejik olarak tehdit edeceği varsayımı en azından kısa ve orta vadede abartılıdır. Yine de dünyanın en büyük iki ekonomisi arasında uluslararası ticaret politikaları üzerinde baskı kuran bir psikolojik savaş ve var olan sistemi dö-

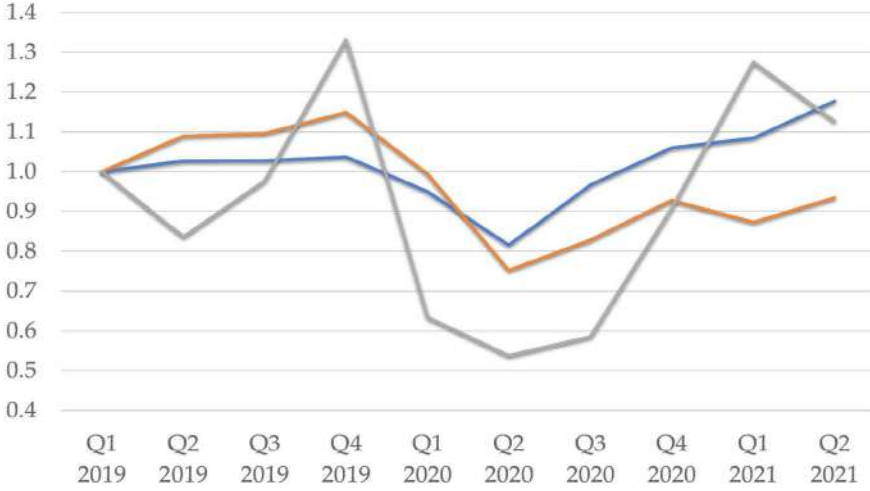
nüştürme potansiyelli bir çok üretebilecek bir gerilim hattı olduğunu görmemiz gerekir. Birlikte hareket etmeleri durumunda yaşam pahalılığı ve iklim krizi gibi bir çok temel meselenin çözümünü kolaylaştıracak bu iki süper güç maalesef her geçen gün daha ciddi bir rekabet ortamına doğru ilerlemektedir. İki büyük ekonomi arasındaki bu güvensiz ilişki de küresel piyasalarda belirsizlik ve riskleri artıran en önemli olgulardan biri olarak görülmelidir.

Covid-19, Tedarik Zinciri Kırılmaları ve Küresel Ekonomi

2019 yılı sonlarında Çin'de ortaya çıkan ve Mart 2020 itibariyle bütün dünyayı saran Covid-19 pandemisi uluslararası piyasaların işleyişini öngöremez ölçüde sarsan ve bütün piyasa aktörleri için beklentileri tepetaklak eden sıra dışı bir tecrübe oldu. Eğitimden sağlık sistemine, tüketim alışkanlıklarımızdan iş yapış biçimlerine hayatın her alanını etkileyen, yer yer karantina süreçleri ile üretimde aksamalara sebep olan, yer yer dijitalleşme süreçlerini hızlandırarak yazılım gibi sektörlerde avantaja dönüşen, fakat bütüne bakıldığında küresel ekonomiye ciddi maliyetleri olan yaklaşık iki yıllık bir süreç yaşandı.

2021 ortalarından itibaren pandemi kısıtları birer birer kaldırılmaya başlanmıştır. Fakat, özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nde 'Sıfır Covid' uygulamasının uzunca bir süre sürmesi küresel arz piyasasında çeşitli ara malı ve teçhizatlar da tedarik sıkıntılarının oluşmasına, ulaşım zamanı ve maliyetlerinin yükselmesine sebep olmuştur. 2020-2021 yılı mali yayılma politikaları ile geçirilse de geleceğe dair belirsizlikler ve yer yer karantina koşullarının devam etmesi tüketici talebinin azalmasına sebep olmuştur.

Şekil 3: Mamul ve Servis Malları Dış Ticaretinde ve Doğrudan Yabancı Yatırımlarda Değişim

Notlar: 2019 Q1=1 olarak alınmıştır. Mamul malları (mavi), hizmet sektörü (turuncu), yabancı yatırımlar (gri) Kaynak: Hayakawa,K. (2021). *How Did the COVID-19 Pandemic Change Trade and Investment?* IDE Research Columns https://www.ide.go.jp/English/ResearchColumns/Columns/2022/hayakawa_kazunobu.html

Şekil 3'te gösterildiği gibi dünya ekonomisi pandemi şokunun dış ticaret ve dış yatırımlar üzerindeki sarsıcı etkisini 2020 yılı içerisinde özellikle ilk üç çeyrekte derinden hissetti. Hizmet sektörü dış ticaretinde %25'leri, mamul malların ticaretinde %20'leri bulan negatif şok etkisi, dış yatırımları %50'e yakın bir oranda daraltmıştır (Hayakawa, 2021).

Yine de başlangıçtaki kötümser senaryoların orta vadede gerçekleşmediğini söyleyebiliriz. 2021 yılı itibariyle ülkeler pandemi kısıtlamalarını yavaş yavaş kaldırırken küresel piyasalarda da toparlanma emareleri görülmeye başladı. UNCTAD verilerine göre 2021 yılı içerisinde dış ticaret hadlerindeki artış pandemi kaynaklı daralmanın ötesine geçti ve pandemi öncesi küresel ticaretin %13 üstüne çıktı (UNCTAD, 2022a).

Fakat küresel görünüm açısından toparlanma sürecinin ülkeler ve sektörler arasında eşit hızla ilerlemediğini belirtmek gerekir. 2022 yılı itibariyle gelişmekte olan ülkeler çok daha yavaş bir toparlanma süreci yaşarken, gelişmiş ülkelerin pandemi koşullarının olumsuzluklarını üzerlerinden daha hızlı attığını ve dış ticaret ve yatırım oranlarını daha yüksek seviyelere çıkardığı gözlemleniyor (UNCTAD, 2022a). Sektörel bazda da tedarik zincirinin

uzunluğuna ve belirli bölgelerde yoğunlaşmasına bağlı olarak farklılıklar ortaya çıkmıştır. Mesela elektronik ürünler için çip sıkıntıları, otomotiv tedarik zincirinde yavaşlamalar ve arz sıkıntıları yaşanmaya devam etmektedir.

Pandemi sonrası gelinen nokta gelişmekte olan ülkeler açısından iç açıcı değildir. Pandemi tecrübesi bu ülkelerin belirsizlik ve risk koşullarında daha kırılğan yapıları olduğunu, dış şoklardan daha fazla yara aldıklarını ve hızla toparlanabilecek kaynak zenginliğine de sahip olmadıklarını göstermiştir. Örneğin ABD'nin %5.7 büyüdüğü 2021 yılında Sahra altı Afrika ekonomilerinin büyüme ortalaması %3.2'de kalmıştır. Ayrıca yüksek gelir grubu ülkeleri ile az gelirli ülkeler arasında artan yaşam maliyetlerini karşılamaya yönelik sosyal politikalarda da önemli farklılıklar oluşmuştur (Durant, 2022).

Şüphesiz ki pandemi sonrası küresel ekonominin en belirgin özelliği 2020-21 yıllarında uygulanan genişleyici maliye ve para politikalarının oluşturduğu enflasyonist ortamdır. Bu nedenle merkez bankaları enflasyonla mücadele hedefi doğrultusunda 2022 yılı başından itibaren sıkılaştırıcı para politikalarını benimsemiş ve başta FED olmak üzere hemen hemen bütün merkez bankaları faizleri artırmaya başlamıştır. Sürecin küresel piyasalara olan yansımaları dış ticaret açısından talepte azalma ve yatırım maliyetlerinin artmasıdır. İhracat temelli gelişen piyasalar açısından ayrıca dolardaki değerlenme enerji piyasasındaki maliyetlerin artışı anlamına gelmektedir.

Sektörel bazda dış ticaret verilerine baktığımızda enerji sektörünün, ulaşım ve ulaştırma, turizm, seyahat, imalat sektörü ve otomotivin pandemi sürecinden en olumsuz etkilenen sektörler olduğunu ve 2021 yılı sonu itibarıyla ulaşım dışındaki sektörlerde tam bir geri dönüş yaşanmadığını belirtebiliriz (UNCTAD, 2022b).

Ticaret politikası açısından incelendiğinde pandemi süreci daha çok dış ticareti kısıtlayıcı politikaların benimsendiği bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Hükümetler beklenmedik krizler karşısında tarih boyu tecrübe edildiği şekilde bir çok sektörde dışa kapanma yolunu benimsemiştir. İthalat karşılığı ve temel gıda ve hijyen ürünleri için kendi kendine yeter durumda olma anlayışını yaygın olarak uygulamışlardır. UNCTAD verileri (2022a) pandemi sürecinde ülkelerin ticareti kısıtlayıcı 450 yeni ticaret politikası yürürlüğe koyduğunu bunların üçte ikisinin gümrük tarifesi dışı engellemeler yoluyla yapıldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte özellikle eczacılık ve sağlık ile ilgili alanlarda yeni ticaret işbirlikleri antlaşmalarının da yapıldığını, yani himayeci politikalara karşı küreselleşmenin bir çeşit direnç gösterdiğini de söylemek gerekir.

Öte yandan, pandemi tecrübesi piyasalar ve çok uluslu firmalar açısından ders niteliğinde oldu. ‘Kurt kışı geçirir ama yediği ayazı unutmaz’ misali, yaşanan tedarik sorunları çok uluslu şirketleri tedarik zincirlerini daha yakın coğrafyalara taşıyacak şekilde kısaltma ve yeniden oluşturma (*reshoring*) fikrine yönlendirirken, devletleri de özellikle Çin’e olan bağımlılıklarını sorguladığı ve daha kendi kendine yeten bir modele gidilmesinin gerekli olacağı inancına yönlendirdi. Dolayısıyla çok uluslu şirketler ve hükümetler açısından da pandemiden çıkarılan ilk dersin küreselleşmenin fazla ileri gittiği fikri olduğunu söyleyebiliriz.

Küresel ticaret açısından pandemi iki temel sorunu gözler önüne serdi: Lojistik sıkıntılar ve tedarik zinciri kırılmaları.

Lojistik sorunlar: Küresel ticaretin devamlılığı açısından en önemli gerekliliklerden biri sorunsuz işleyen lojistik ilişkileri, özellikle de deniz ticaretidir. Nitekim dünya üzerinde taşınan malların %80’den fazlası deniz yoluyla ile taşınmaktadır. 2020 yılında pandemi nedeniyle limanların kapanması deniz taşımacılığında % 6.2 civarında bir daralmaya sebep olmuştur. Bir çok ülkede bu uygulamalar 2021 yılında esnetilmiş olsa da Çin’de sıfır Covid politikası sonucu 2022 yılı sonuna kadar çok önemli limanlar dönem dönem kapatılmıştır. Bu da dış ticarete aksamalara, tedarik zincirlerinde kırılmalara yol açmıştır.

Tedarik Zinciri Kırılmaları: Tedarik zincirlerinde yaşanan sorunlar küresel ticaretteki toparlanmaya nazaran daha yavaş çözülmüş ve daha kalıcı sonuçlar doğurmuştur. 2022 yılında küresel ekonomi geriye dönerken, taleplerde artışlar gözlenirken, uluslararası yatırımlar artarken uluslararası şirketler arz kaynaklı sorunlarla yüzleşmeye devam etti. Çünkü küresel değer zincirleri bir çok ürün için oldukça uzun ve belirli ülkelere bağımlıydı. 2021 ve 2022 yılları boyunca ülkeler farklı pandemi politikaları belirlerken, bazı ülkelerde kapatma ve karantınaların sürmesi tedarik zincirlerinde limanlarda yaşanan sıkışıklıklara, artan kargo maliyetlerine, bazı deniz hatları için konteyner yetersizliklerine sebep olmaya devam etti. Üstüne otomotiv ve elektronikte yaşanan semikondüktör sıkıntıları elektronik ve otomotiv gibi bir çok sektörü derinden etkiledi ki, süreç değer zincirlerine olan klasik ‘verimlilik temelli’ bakışın değişmesi ve riskler karşısında yüksek dirençlilik sahibi tedarik zincirlerine yönelinmesi fikrini doğurdu (Satoğlu, 2022).

Rusya-Ukrayna Savaşı

2014 yılında Rusya Kırım’ı işgal ettiğinde ve buna karşılık Rusya’ya yönelik ekonomik yaptırımlar uygulanmaya başlandığında pek çok kişi yeni bir soğuk savaş dönemi mi başlıyor sorusunu sormuştu. Daha kötüsü oldu;

2022 yılı Şubat ayında Avrupa'nın göbeğinde Ukrayna ile Rusya arasında bir sıcak savaş başladı. Başlangıçta kısa süreceği öngörülen savaş bu kitap yazıldığı sırada devam ediyor ve biteceğine dair herhangi bir işaret vermiyor durumdaydı.

Peki uluslararası ticaret açısından Rusya'nın Batı dünyası karşısında konumlandığı bu savaş neler ifade etmektedir? Elbette ki işgal sonrası Rusya'ya karşı konulan dış ticaret kısıtlamalarının Rusya'ya kısa ve uzun vadeli maliyetleri olacağı öngörülmektedir (Borin vd., 2022). Fakat bunun ötesinde savaş küresel ekonomiyi de olumsuz etkilemektedir.

Öncelikle zamanlama açısından Ukrayna'da başlayan savaş dünya ekonomisinin zaten zorda olduğu bir döneme denk gelmiştir. Henüz pandeminin yaraları sarılmamışken, pandemi sonrası toparlanma süreci makro iktisadi açıdan enflasyonist dalgalar oluşturmuşken, küresel rezerv para birimi dolarda yükselen faizler hem dış ticareti hem dış yatırımları baskı altında tutar iken ve bütün bu faktörler küresel talebi, özellikle gelişmekte olan ülkeler için, düşürmüşken Avrupa'nın göbeğinde ham madde fiyatlarını sıçratan, dolayısıyla küresel arz piyasasını olumsuz etkileyen yeni bir negatif şok ile karşı karşıya kalındı. Dünya Bankası raporlarına göre savaşın dünya ticaretine maliyeti yüzde 1 oranında olması beklenmektedir. Toplam üretimin de aynı şekilde yaklaşık %1 oranında eksileceği öngörülmüştür (World Bank, 2022). Vietnam, Tayland, Meksika gibi imalat sanayii ihracatçısı ve enerji ithalatçısı ülkelerin ihracat oranlarında keskin bir düşüş beklenmektedir. Buna karşılık Brezilya, Nijerya gibi bakır ve fosil yakıt ihracatı yapan ülkeler açısından ihracat artışı da öngörülmektedir.

Rusya'nın işgali arkasından gelen uluslararası tepki AB, OECD ve NATO ülkelerinin Ukrayna'ya askeri destek vermesi ve Rusya'ya karşı sert ekonomik yaptırımların konulması şeklinde oldu. Uluslararası ticaret açısından öncelikle Rusya açısından stratejik önemi olabilecek yüksek teknoloji ürünleri, elektronik, telekomünikasyon, uzay teknolojisi, petrol damıtma gibi bir çok sektörde Rusya'ya ürün ihracatı yasaklandı. Amerika tarafından konulan bu yaptırımlar elbette ki sadece ABD firmalarının değil, ABD teknolojisi içeren ürünler üreten diğer ülke firmalarının da ihracatını etkilemiştir. Sürecin devamında İngiltere ve AB ülkeleri Rus enerjisine olan bağımlılıklarını kademeli olarak azaltma kararı aldı. Bu da hem yenilenebilir enerji sektörü, hem de Rusya harici enerji ihracatçısı firmalar açısından yeni fırsatlar demektir.

Bütünsel bir bakış açısıyla savaşın küresel piyasalara yönelik ekonomik etkilerini beş ana kanalda tanımlayabiliriz: Piyasalardaki enflasyonist etkileri, lojistik network ağlarında sebep olduğu eksiklikler, tedarik zinciri kırılmaları,

doğrudan dış yarıtımlarda gecikme ve yeniden planlamalar turizm gibi çeşitli sektörlerde talep azalmaları

Enflasyonist etkiler aşıından en önemlisi *gıda* ve *enerji* fiyatlarında görülen artışlardır. Rusya'ya yönelik dış ticaret politikası değişiklikleri gıda fiyatlarında risk ve belirsizliklere sebep olmuştur. Ukrayna ve Rusya birlikte yaklaşık olarak dünya buğday ihracatının %25'ini, mısır ve gübre ihracatının %15'ini temsil etmektedir. Böylesine önemli temel gıdaların arzında ve tedarikinde yaşanan sıkıntılar tahıl fiyatlarında daha savaşın başladığı şubat ayında %40 ila 60 oranında artışlara sebep olmuştur. Sonuçta bu durum tahıl üretimi için ülkelerin sübvans politikasına yönelmelerine dolayısıyla da serbest ticaretten daha da uzaklaşmalarına neden olmuştur.

Öte yandan, Rusya bir çok ham madde ve ara malının en önemli bir ihracatçılarındandır. Doğal gaz ve ham petrol gibi fosil yakıtların hem üreticisi hem ana tedarikçisi olmasının yanında tarımda ve gübre ihracatında küresel ekonomi aşıında oldukça önemli bir payı vardır. 2019 yılında Rusya'nın kömür briketi ihracatının küresel payı %14, ham petrol payı %13, işlenmiş petrol ve doğalgaz payları da %10 ve %9 oranındaydı. Bu orandaki bir ihracatın sekteye uğraması veya yaptırımlarla karşılaşması özellikle ham madde ve enerji fiyatlarının 2021 sonu itibariyle hızla yükselmesine sebep olmuştur (Bkz. şekil 4). Artan enerji fiyatları büyümenin ve enerji ithal eden ülkeler için dış ticaretin olumsuz etkilemesi anlamına gelmektedir (Yılmaz ve Pasin Cowley, 2022).

şekil 4: Brent Petrol Fiyatlarındaki Değişim (2018-2023)

Kaynak: Tradingeconomics.com, dikey akisteki rakamlar dolar cinsinden varil fiyatıdır.

Lojistik açıdan Rusya'nın Avrupa limanlarına erişiminin engellenmesi ve Ukrayna'nın Karadeniz limanlarının blokaja uğraması önemli sonuçlar doğurmuştur. Mamul malların bir bölgeden diğerine taşınabilmesini engelleyen bu kısıtlar, Ukrayna ve Rusya kaynaklı ham maddelere dayanan (metal -demir cevheri-, ağır sanayi -ferrosilikomangenez-, semikondüktör -neon gazı-, otomotiv -buji kabloları- gibi) sektörlerde tedarik zinciri sorunlarını daha belirgin hale gelmiştir.

Özellikle Doğu Avrupa ülkeleri savaş ekonomisinden olumsuz etkilenmektedir. Polonya ve Çek Cumhuriyeti AB ülkelerinden Ukrayna ithalatına olan bağımlılıkları nedeniyle en çok etkilenenler olmuştur. Öte yandan Çin, Almanya ve Amerika merkezli tedarik zincirleri açısından Rusya hem ithalatçı hem de ihracatçı olarak önemli bir ticaret partneridir. Benzer şekilde savaş Rus ve Ukraynalı turistlere ev sahipliği yapan Gürcistan, Türkiye, Moldova gibi ülkeleri de turizm açısından etkilemiştir. Zira Rusya turizm harcamaları açısından dünyada 6. sırada, Ukrayna 38. sıradadır.

Sonuçta Avrupa'da devam eden savaş, küresel ekonomiyi yeni jeopolitik ve ekonomik belirsizliklere, artan enerji maliyetlerine ve Rusya ve Ukrayna'nın parçası olduğu tedarik zincirlerinde kırılmalara neden olmuştur. İç içe geçmiş entegre bir küresel ekonominin doğal sonucu olarak da uygulanan yaptırımlar sadece Rusya'yı değil enerji ve mamul fiyatlarındaki artışlar nedeniyle bütün ülkeleri olumsuz etkilemiştir.

Sonuç

Bu çalışmamızda 2008 ekonomik krizi ile başlayan 15 yıllık evrede uluslararası ticareti sekteye uğratan ve küreselleşmeye olan bakış açısını değiştirmeye potansiyeli bulunan ekonomik ve toplumsal gelişmeleri ele aldık. Çalışmamızda küresel talepteki değişimleri, üretim ve ticaretteki bozulmaları ve jeopolitik belirsizlikleri etkileyen olayları incelemeye ve küresel ekonominin geleceğine dair bu süreçlerin yansımalarını tartışmaya çalıştık.

Şüphesiz ki son yıllarda yaşanan gelişmelerin küresel ekonomiye olan etkilerini birbirinden ayırmak oldukça zordur. Avrupa Birliği'ni önemli bir üyesiyle ayrıştıran Brexit süreci henüz tamamlanmamışken küresel ekonomiyi durduran, tedarik zincirlerini kıran pandemi süreci başlamış; pandemiden toparlanma süreci henüz tamamlanmamışken ve bu süreçte uygulanan politikaların sonuçları ile henüz yüzleşilmemişken küresel gıda ve enerji fiyatlarını sıçratan, tedarik zincirlerini bir kez daha zorlayan Ukrayna-Rusya Savaşı ortaya çıkmıştır. Bütün bu süreçlerin yanında ABD-Çin gerilimi uzun süredir piyasaları baskı altında tutmaktadır. Bütünsel bir bakış açısıyla ele aldığımızda bu iç içe geçmiş içsel ve dışsal olayların uluslararası ticarete bozulma

ve belirsizlikleri artırıcı yönlü etkileri olduğunu söyleyebiliriz. Uzun vadede küresel piyasalarda kalıcı bir dönüşüme sebep olacak toplamsal sonuçların da beraberinde geleceğini ve küreselleşmede yeni bir anlayışa doğru gidildiğini söylemek mümkündür.

Öte yandan 2022 yılı küresel ticaret açısından Covid-19 Pandemisi sürecinde yaşanan çöküntünün bir nebze telafi edilebildiği bir yıl olmuştur (UNCTAD, 2022b). Bu nedenle, küreselleşmenin tersine döneceğine, küresel piyasaların öldüğüne dair olan iddiaları erken doğum yapmış (Vertinsky, 2023) ya da gerçeklikten uzak (Du ve Shepora, 2021) bulan çalışmalar da yok değildir. Bu bakış açısıyla Amerika ve Çin arasında başlayabilecek ve küresel piyasaları tehdit eder boyuta gelecek bir düşmanlığın muhtemel ekonomik maliyetlerini ne Amerika Birleşik Devletleri, ne de Çin Halk Cumhuriyeti üstlenmek isteyecektir. Son yıllarda tecrübe edilen hayat pahalılığı da küresel ekonomide görülen küçük bir daralmanın bile tüketiciler açısından ne kadar zorluklara sebep olduğunu göstermiştir ki, tüketiciler açısından artan maliyetlerin sürdürülebilir olmadığı görülmüştür.

Geldiğimiz noktada geleceğe dair iyimser ya da kötümser senaryolar üretmek mümkündür. Kesin olarak yargıda bulunulabilecek tek nokta küresel piyasaların son yıllarda sıklıkla belirsizliklerle dolu sarsıntılar geçirdiği ve piyasa aktörlerinde sürecin bu şekilde devam edeceği yönünde beklentilerin olduğuudur. Bilindiği gibi iktisatta, gelecek ile ilgili beklentilerin gerçekleşecek ekonomik durumları etkilemesi kaçınılmazdır.

Kaynakça

1. Amiti, Mary, and David E. Weinstein. (2011). Exports and Financial Shocks. *Quarterly Journal of Economics* 126 (4): 1841–77.
2. An, X., Barnett, W. A., Wang, X., & Wu, Q. (2022). Brexit spillovers: how economic policy uncertainty affects foreign direct investment and international trade. *The European Journal of Finance*, 1-20.
3. Baldwin, R. (2009). *The Collapse of Global Trade, Murky Protectionism, and the Crisis: Recommendations for the G20*. London: Centre for Economic Policy Research.
4. Baley, I., Veldkamp, L., & Waugh, M. (2020). Can global uncertainty promote international trade?. *Journal of International Economics*, 126, 103347.
5. Borin, A., Conteduca, F. P., Di Stefano, E., Gunnella, V., Mancini, M. ve Panon, L. Quantitative Assessment of the Economic Impact of the Trade Disruptions Following the Russian Invasion of Ukraine (June 20, 2022). Bank of Italy Occasional Paper No. 700.
6. Brock, William E. (2009). “When Times Are Tough, We Find Ways to Make Them Worse.” In “Collapse in World Trade: A Symposium of Views.” *International Economy* Spring: 30–31.
7. Chor, D. ve Manova, K. (2012). Off the Cliff and Back? Credit Conditions and International Trade during the Global Financial Crisis. *Journal of International Economics* 87 (1), 117–33.
8. Cui, L., Miao, W., & Zhou, Z. (2021). US-China trade war: Economic impacts and structural changes. *Emerging Markets Finance and Trade*, 57(9), 2109-2124.
9. Darvas, Z. and C. Martins. (2022). ‘The impact of the Ukraine crisis on international trade’, Working Paper 20/2022, Bruegel
10. Du, J., & Shepotylo, O. (2021). UK Trade in the Time of COVID-19: A Review. *World Economy*. <https://doi.org/10.1111/twec.13220>
11. Du, J., Satoglu, E. B. ve Shepotylo, O. (2022). Post-Brexit UK Trade: An Update. Insight Paper, Centre for Business Prosperity. <https://www.lbpresearch.ac.uk/wp-content/uploads/2022/11/Post-Brexit-UK-Trade-Updated-Feb-2023.pdf>
12. Durant, I. (Ed.). (2022). *Impact of the Covid-19 pandemic on trade and development: lessons learned*. UN.
13. Eaton, J., Samuel K., Neiman, B., ve Romalis, J. (2016). Trade and the Global Recession: Dataset. *American Economic Review*, 106 (11): 3401-38.
14. Eichengreen, Barry. (2009). “The Growth of Supply Chains has Magnified the Impact of Declining Final Demand on Trade.” In *Collapse in World Trade: A Symposium of Views*. International Economy Spring: 29.

15. Glick, R., & Taylor, A. M. (2010). Collateral damage: Trade disruption and the economic impact of war. *The Review of Economics and Statistics*, 92(1), 102-127.
16. Giordani, P.E., N. Rocha, M. Ruta (2016). Food prices and the multiplier effect of trade policy. *Journal of International Economics*, (101), 102-122.
17. Hass, R. ve Denmark, A. (2020) More pain than gain: How US-China trade war hurt America. Brookings Institute. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/08/07/more-pain-than-gain-how-the-us-china-trade-war-hurt-america/>
18. Hassan, T. A., Hollander, S., Van Lent, L., & Tahoun, A. (2020). *The global impact of Brexit uncertainty* (No. w26609). National Bureau of Economic Research.
19. Hayakawa, K. (2021). *How Did the COVID-19 Pandemic Change Trade and Investment?* IDE Research Columns.
20. Helpman, E., & Razin, A. (1978). *A theory of international trade under uncertainty*. Academic Press.
21. Ming, Yaxin, and Nian Liu. (2021). "Political uncertainty in the tourism industry: Evidence from China's anti-corruption campaign." *Current Issues in Tourism* 24.18, 2573-2587.
22. Novy, D., & Taylor, A. M. (2020). Trade and uncertainty. *Review of Economics and Statistics*, 102(4), 749-765. doi: https://doi.org/10.1162/rest_a_00885
23. Posen, A. (2022). The End of Globalization? What Russia's War in Ukraine Means for the World Economy. *Foreign Affairs*, March 17, 2022.
24. Rodrik, D. (2018). Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*, 1(1-2), 12-33.
25. Satoğlu, E.B. (2022). Rethinking Global Business: Resilience in the Face of Pandemic. In: Polat, M., Burmaoğlu, S., Saritas, O. (eds) *COVID-19 and Society*. Science, Technology and Innovation Studies. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-13142-4_7
26. Steinberg, J. B. (2019). Brexit and the macroeconomic impact of trade policy uncertainty. *Journal of International Economics*, 117, 175-195.
27. UNCTAD (2022a). Trade and Development Report update: Tapering in a time of conflict. March.
28. UNCTAD (2022b). *World Investment Report 2022: International Tax Reforms and Sustainable Investment* (United Nations publication. Sales No. E.22.II.D.20. Geneva).
29. Vertinsky, I., Kuang, Y., Zhou, D., ve Cui, V. (2023). The Political Economy and Dynamics of Bifurcated World Governance and the Decoupling of Value Chains: An Alternative Perspective. *Journal of International Business Studies*, 1-27.

30. World Bank (2022). Global Economic Prospects: Slowing Growth, Rising Risks. *World Bank*, Washington DC, January 2022.
31. Yılmaz, E. & Pasin Cowley, P. (2022). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Ekonometrik Yaklaşım. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 14 (26), 59-74.